

В статье охарактеризована словацкая система исторического образования в средней школе. Прослежена организация изучения истории на протяжении 4-12 классов. Проанализированы особенности отдельных учебных программ разных этапов учебы и типов учебных заведений. Схематически рассмотрена система оценивания учебных достижений учеников. Освещены методические рекомендации современных словацких дидактов и определены главные проблемы школьного исторического образования в Словакии на современном этапе.

Ключевые слова: Словакия, школьное историческое образование, наднациональный принцип, концентр, базовая школа, средняя школа, гимназия, учебная программа.

Отримано 08.10.2016 р.

УДК 373.5016:94

Олена Кравчук

СПОСОБИ ОПРАЦЮВАННЯ ПИСЕМНИХ ДЖЕРЕЛ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ В ЗАГАЛЬНООСВІТНІЙ ШКОЛІ

У статті розкриті особливості організації навчальної діяльності школярів на уроках історії практичного спрямування, подано та проаналізовано ряд способів опрацювання писемних джерел, що спрямовані на розвиток критичного мислення і формування предметних компетентностей.

Ключові слова: урок історії, практичне заняття, писемні джерела, способи опрацювання писемних джерел.

*Єдиний шлях, що веде до знання – діяльність
Бернард Шоу*

У 2013-2014 навчальному році вчителі історії розпочали викладання за новою навчальною програмою з історії для учнів 5-11 класів. Особливістю навчальної програми є те, що вперше в курсі вивчення історії передбачені практичні уроки (заняття). Сучасний урок історії не можливо уявити без застосування писемних джерел. Завдання вчителя у цьому процесі полягає у тому, щоб дати учням можливість доторкнутися до першоджерела, наблизити їх до минулого, дати їм відчуття в ньому пульсу історії, дух епохи, створити яскраві образи минулого, що запам'ятовуються мимовільно. Документальний матеріал є одним із засобів, що сприяє засвоєнню найважливіших фактів, понять, закономірностей суспільного розвитку.

У сучасній історичній дидактиці є чимало досліджень, що присвячені організації практичної діяльності на уроках історії. Чільне місце у цьому переліку займають автори, роботи яких стосуються використання писемних джерел на уроках історії. Йдеться про дослідження К. Баханова, Л. Задорожної,

А. Єрмоленко, Т. Ковбасюк, В. Мисана та ін. Окрім теоретичних засад, вищезгадані автори розкривають особливості практичного використання писемних джерел на уроках історії та їх етапах. Ці напрацювання є цінними для сучасних педагогів-істориків.

Мета статті – проаналізувати способи опрацювання писемних джерел на уроках історії та розкрити їх значення на етапі формування предметних компетентностей.

Практичні заняття є способом вивчення нового матеріалу на основі опрацювання історичних джерел та важливим засобом формування предметних умінь і навичок учнів. Кожне практичне заняття присвячується певній темі та передбачає переважно самостійну роботу учнів над окремими питаннями теми з використанням різноманітних джерел знань – підручники, де вміщено тематичні історичні джерела – як текстові, так і візуальні, довідкові матеріали, запитання і завдання, інтернет-ресурси, фонди музеїв та місцеві історичні пам'ятки, оглянуті учнями.

Зміст практичних занять уможливає розвиток предметних умінь, сприяє формуванню ключових елементів та історичної компетентності відповідно до вікових особливостей учнів. Відтак метою практичних робіт є не стільки дослідження навчального матеріалу за допомогою історичних джерел, скільки розвиток певних здібностей, умінь і навичок, пізнавальної активності та самостійності учнів.

Одним із різновидів діяльності є організація роботи за писемними джерелами. До історичних джерел належить все те, що створене людиною, в тому числі результати її взаємодії з навколишнім середовищем, а також предмети матеріальної культури, звичаї, обряди, пам'ятки писемності. В широкому сенсі пам'ятки писемності в методиці називають документами. Історичні джерела – це пам'ятки минулого, за допомогою яких можна дослідити і вивчити події.

Чому так важливо застосовувати історичні джерела на уроках історії?

По-перше, за допомогою документа реалізується принцип наочності в історії. Він робить розповідь учителя живавою і яскравою, а висновки більш переконливими. Його значимість також у тім, що він сприяє конкретизації історичного матеріалу, створенню яскравих образів і картин минулого, створює відчуття духу епохи.

По-друге, за допомогою історичного джерела в учнів формується інтерес до історії. Залучення нових фактів дозволяє їм відчувати дух епохи.

По-третє, при роботі з джерелами в учнів активізуються процеси мислення й уяви, що сприяння більш плідному засвоєнню історичних знань і розвитку історичної свідомості. В учнів формуються уміння навчальної роботи: читати документи, аналізувати і визначати потрібну інформацію, міркувати, оцінювати значення документів минулого і сьогодення [5, с.146-147].

При роботі з текстовими джерелами на уроці учитель перестає бути основним носієм інформації, оскільки він не ставить перед собою завдання переказати, розповісти, передати. Учень не спостерігає за тим, як учитель пояснює, і не «споживає» готового матеріалу. Педагог організовує пізнавальну діяльність школярів через дослідження історичного змісту за текстовими джерелами, пропонує послідовність розв'язання проблеми, схеми, організовує роботу, консультує [4, с.37-38]. Слід урізноманітнювати роботу з писемними джерелами на практичних заняттях або на будь-якому з типів уроку; необхідно щоб учні володіли різними способами роботи з писемними джерелами.

Одним із таких способів є **конспектування**. Конспект – короткий запис почутого, коли фіксуються основні думки та ідеї. Наприклад, у 8 класі при вивченні теми «Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.» учням пропонується прочитати текст: «Щоб поневолити українців, польський уряд насамперед намагався зламати стрижень їхньої свідомості – православну віру. Польські власті закривали православні церкви й монастирі, позбавляючи їх маєтностей. Часто передавали храми в оренду іновірцям, які за проведення богослужінь і виконання обрядів вимагали плату.

Іншим напрямом наступу на українство була заборона вживання української мови. Водночас створювалися перешкоди для розвитку національної освіти, українського книгодрукування» [7, с.101].

Завдання. Визначте причини та передумови війни на основі прочитаного матеріалу.

Інший спосіб – **конспектування за допомогою тлумачення понять**. Наприклад, національне відродження – процес пробудження самосвідомості народу, проявляється у розвитку його духовної культури, прагнення відтворити власне минуле, захисті мови.

Можна укладати конспект у вигляді складання **хронологічної таблиці**. У 10 класі в курсі всесвітньої історії вивчається тема «Перша світова війна 1914-1918 рр.». Школярам пропонується прочитати текст: «28 червня 1914 р. член сербсько-хорватської націоналістичної групи Гаврило Принцип застрелив наступника австрійського престолу ерцгерцога Франца Фердинанда та його дружину. 23 липня Австро-Угорщина пред'явила ультиматум Сербії і стала готуватися до війни. 28 липня Австро-Угорщина оголосила війну Сербії. У відповідь Росія оголосила мобілізацію, проігнорувавши вимогу Німеччини скасувати мобілізацію як недружній акт. Не одержавши відповіді, Німеччина 1 серпня 1914 р. оголосила війну Росії. 3 серпня війну було оголошено також Франції; того ж дня німецькі війська вторглися у нейтральну Бельгію. 4 серпня Велика Британія від власного імені та своїх домініонів оголо-

шує війну Німеччині» [6, с.75]. На основі даного уривку складіть хронологічну таблицю.

Дата	Подія

Одним із різновидів конспектування є **укладання плану**. План – це короткий перелік проблем, досліджуваних у науковому тексті. За допомогою плану узагальнюють і «згортають» інформацію наукового джерела, за ним розкривають, про що написано, яка основна думка, яким чином доведено її істинність, якого висновку доходить автор тексту. Формулювання пунктів плану має лаконічну і чітку структуру, перший і останній пункти логічно розпочинають і завершують виклад основних питань тексту. Необхідно вміти виокремлювати в тексті головні думки, встановлювати співвідношення між ними і на цій підставі членувати текст, добирати заголовки до розділів. Цінність плану полягає у тому, що він допомагає усвідомити прочитане і стисло відтворити в пам'яті зміст наукового джерела, зосереджуючи увагу на найсуттєвішій інформації. Учням пропонується уважно прочитати текст, розділити його на частини, назвати їх та скласти план. Наприклад, при вивченні теми в курсі історії України 9 класу «Соціально-економічне життя народу та український визвольний рух у першій половині XIX ст.» школярам пропонується опрацювати джерело «З таємної інструкції шефа жандармів графа А. Орлова губернаторам про Кирило-Мефодіївське товариство», на основі якого потрібно скласти план.

«Нещодавно виявлено, що молоді вчені люди в Києві, майже всі уроженці Малоросії, утворили Українсько-Слов'янське товариство св. Кирила і Мефодія. Засновниками товариства були: козельський секретар Гулак, ад'ютант Костомаров і кандидат Білозерський, але з ними зближалася й інша молодь, яка здебільшого вчилася в університеті св. Володимира. Товариство ставило собі за мету приєднання до Росії іноземних слов'янських племен, а засобами до цього вважало піднесення слов'янських племен до поваги власної їх народності, усунення звичаїв із всього іноземного, знищення ворожнечі і встановлення згоди між ними... відкриття училищ і видання книг для простого народу.

У декого з учасників Українсько-слов'янського товариства було знайдено статут, за правилами якого в слов'янських племенах мало установитися народно-представницьке правління, рукопис найзлочиннішого змісту; інший рукопис, що називається «Закон Божий», перероблений з Міцкевичевої «Пілігримки», у якому містилися революційні і комуністичні правила, а в кінці підбурливі заклики до слов'янських племен, та інші злочинні твори.

Треба зазначити, що ідеї про відновлення в кожній країні народності, мови, власної літератури і об'єднання слов'янських племен в одне ціле, не належить тільки особам, причасним до згаданої справи, а становлять об'єкт міркувань багатьох учених, і тих, хто з них займається дослідженням взагалі про слов'ян, називають слов'янофілами.

А в Києві і в Малоросії слов'янофільство перетворюється на українофільство. Там молоді люди більше піклуються про відновлення мови, літератури і звичаїв Малоросії, мріючи навіть про повернення часів колишньої вольниці козацтва і гетьманщини.

...Художник Шевченко, колишній вчитель Куліш і Костомаров навіть у надрукованих ними творах, зображуючи неправильно справжній стан України, яка ніби перебуває в тяжкому становищі, захоплено говорили про колишню Малоросію, надаючи їй надзвичайно великого значення; історію цього краю подавали мало не визначнішою за всі історії, наїзди гайдамаків описували як лицарства, наводили приклади колишньої вольниці, натякаючи, що дух свободи не охолонув і досі таїться серед малоросіян. Вірші Шевченка малоросійською мовою, особливо рукописні: «Сон», «Послання до мертвих та живих», «Три душі» та інші, одні пасквільного і величезною мірою зухвалого, інші прямо підбурливого змісту, за височайшою затвердженою ухвалою з справи про Українсько-Слов'янське товариство, винуваті засуджені до суворого покарання: крім того визначено: 1. Надруковані твори: Шевченка – «Кобзар» 1840 року; Куліша – «Повість про український народ» 1846 року; «Україна» і «Михайло Чернищенко» 1843 років; Костомарова, під псевдонімом Ярема Галка – «Українські балади» 1839 року і «Вітка» 1840 року заборонити і вилучити з продажу» [2, с.194-195].

План

1. Засновники Кирило-Мефодіївського товариства.
2. Мета товариства.
3. Піднесення національної свідомості українців членами Кирило-Мефодіївського братства.
4. Яке місце в українському національному відродженні посідав Т. Шевченко?

Одним з дієвих способів роботи над писемними джерелами є **укладання таблиць**. Знайомство із джерелом, його опрацювання, відповіді на запитання забирають чимало навчального часу. В. Мисан зазначає, щоб зекономити час уроку, організувати учнівську працю за певним алгоритмом, навчити виділяти найголовніше, відстежувати динаміку подій, поглядів та виконати низку інших не менш важливих завдань можна за допомогою таблиць. У цьому випадку таблиця є своєрідною схемою узагальнення найголовнішого [4, с.41]. Учні звертають увагу на найсуттєвіші моменти в тексті.

Згідно навчальною програмою з історії України, в 9 класі в темі «Україна на початку ХХ ст.» вивчається процес утворення та програмні засади українських політичних партій на початку ХХ ст. Учніам пропонується працювати за такою схемою. Прочитати програмні засади політичних партій та заповнити таблицю «Політичні партії України на початку ХХ ст.»

	УДРП	УСДП	УНП
Час виникнення			
Політичні лідери			
Провідна мета			
Майбутнє України			
Державний устрій			
Форма правління			
Земельне питання			
а) власність			
б) користування			
Робітниче питання			

Витяг з програми української соціал-демократичної робітничої партії Грудень 1905 р.

Українська с.-д. партія перш за все і головним чином вимагає:

- 1) демократичної республіки – в якій найвища державна влада у всіх міжнародних і тих внутрішніх ділах належить виключно одному виборному законодавчому зібранню народних представників;
- 2) автономії України з окремою державною інституцією (сеймом), якому належить право законодавства у внутрішніх справах населення тільки на території України;
- 3) загального, рівного, прямого виборчого права з таємним голосуванням для кожного громадянина старше 20 років; права кожного виборця бути обраним у всяку представницьку інституцію; пропорціонального представництва; плати (удержання) депутатам дворічного парламенту;
- 4) народного законодавства;
- 5) виборності і відповідальності чиновників, права для кожного громадянина притягти до суду всякого чиновника за його незаконні вчинки по службі, звичайним судовим порядком, минувши безпосереднє начальство чиновника;
- 6) права кожної нації на культурне і політичне самоопреділення;
- 7) широкого самоврядування (автономії) місцевого і крайового для всього населення держави;
- 8) необмеженої свободи слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків (забастовок);
- 9) недоторканності особи, житла і листування;
- 10) права вільного переїзду, знищення паспортів, повної волі промисловості і розпорядження своєю власністю;

- 1) знищення усяких привілеїв класів, верств (сосновій), походження, статі, релігії й нації;
- 2) рівноправності всіх мов у школах, судах, у крайових, громадських і державних інституціях;
- 13) проголошення релігії ділом кожного громадянина;
- 14) виборності і незалежності суддів; суду присяжних, знищення всіх виключних і спеціальних судців, безплатного судопроїзводства та юридичної допомоги; знищення смертної кари, досмертного ув'язнення (замкнення в тюрму) і умовного осуду; матеріального забезпечення усім безвинно обвинуваченим, засудженим і арештованим;
- 15) заміни постійного війська народною міліцією; вирішувати питання про війну і мир має право тільки народне представництво, а міжнародні конфлікти (сугічки) – третейський суд;
- 16) безплатного обов'язкового світського, загального і професійного навчання для всіх дітей до 16 років; їжі, одяжі і підручників – безплатно для всіх бідних; передачі всієї народної освіти на Україні Українському сеймові; відповідного числа шкіл для кожної нації;
- 17) знищення непрямих податків; заведення прогресивного податку на доходи і спадщину.

Витяг з програми української народної партії 1906 р.

Українська Народня Партія єсть партія робітницької маси українського народу; єсть партія Українського міського і сільського пролетаріата.

Усіх Українців, хто виробляє, продукує, хто жиє з власної праці, усіх, кого визискують і кривдять: робітників фабрик і заводів, сільських і міських, робітників, ремісників, робітників транспорту і торгівлі, робітників інтелігентних фахів, хліборобів, наймитів і тих, хто робить на власному ґрунті, але без наймової праці, усіх їх має об'єднати Українська Народня Партія для боротьби з пануючими, гнобленими і визискуваними.

Українська Народня Партія визнає соціалістичний ідеал яко єдиний, котрий може остаточно задовольнити український та інші народи, знищити визиск, безправ'є, знищить сучасний устрій, збудований на насиллі, примусі нерівності і панованні.

Цей ідеал такий: взагалі зняття виробу, фабрики і заводи на землі, оселені українським народом, мусять належати Українцям робітникам, а земля (риля) – Українцям-хліборобам.

1. Головні завдання Української Народньої Партії – просвітити, освідомити Українців-робітників і хліборобів з боку розуміння їх національних і класових інтересів.
2. Зорганізувати освічений і свідомий своїх інтересів український пролетаріат у Всеукраїнський союз Українців-робітників.
3. Зорганізувати так само Українців-хліборобів у Всеукраїнський союз хліборобів-Українців.

Необорна спільна сила з'єднаних українців-робітників і селян учинить захват політичної власти на Україні, знищить визиск, насилле, нерівність і утворить непідлеглу Україну – Республіку вільних працюючих людей. ВІЛЬНА НЕПІДЛЕГЛА САМОСТІЙНА РЕСПУБЛІКА-УКРАЇНА РОБОЧИХ ЛЮДЕЙ

Ми визнаємо тілко добровільні федерації народів; се значить добровільні федерації уже свободних народів. Росія, Австрія, Германія і інші, де рядом з пануючими живуть десятки зневолених націй, мусять поперед розпастиись; федерації потім коли і зложаться, то зовсім не в межах сучасних держав, а в залежности од інтересів кожної нації. Можуть бути федерації українців і чехів, поляків і руських і т.д.

Аби позбутись бюрократичної централізації, яка єсть ворог свободи взагалі Самостійна Республіка України будучини, мусять бути спілкою вільних і самоуправних українських земель, що ріжняться умовами життя: такі – Слобожанщина, Правобережна Україна, Запоріжжє, Кубань, Чорно-моріє. Поліссє, Галичина і і. д.

Будуємо і боремося за Самостійну Україну зовсім не для того, аби в їй панували капіталісти, хоч і українські. Весь час боротьби не забуваємо, що єдине соціалістичний ідеал може остаточно задовольнити український пролетаріят і взагалі працюючий український люд.

Самостійна Україна буде республікою вільних людей, свободних від гніту і експлуатації, республікою людей свободної праці [1, с.194-195].

Програмну мету Української демократично-радикальної партії (1905 р.) див. «Історія України. Документи та матеріали.» – К., 2002. – С. 220-223.

Однією із форм роботи над писемними джерелами є укладання **анкет**. Після знайомства учнів з текстом документу, потрібно заповнити анкету. В. Мисан рекомендує використовувати колективні форми роботи (в парах, групах). Працюючи в групі, школярі не лише набувають досвід колективної роботи, а й мають можливість обмінятися думками, виробити спільну позицію щодо того чи іншого питання, обговорити суперечливі проблеми тощо [4, с.48]. Ось, наприклад, уважно прочитайте текст. «Організатор і керівник Національно-визвольної боротьби українського народу Б.Хмельницький народився 27 грудня 1595 р. на хуторі Суботові поблизу Чигирини в сім'ї галицького шляхтича, чигиринського підстарости Михайла Хмельницького й козачки. Початкову освіту здобув в одній із київських шкіл. Потім навчався у Львівському єзуїтському колегіумі, де отримав ґрунтовні знання з географії, юриспруденції, вивчав польську та латинську мови.

З молодих літ Богдан опановував військову справу. У 1620 р. разом із батьком брав участь у поході польського війська в Молдову, який завершився поразкою під с. Цецорою. Михайло Хмельницький загинув, а його син Богдан потрапив

до турецької неволі в Константинополь. За два роки ув'язнення вивчив турецьку й татарські мови.

Повернувшись з полону, продовжив реєстрову службу в Чигиринському полку. В 1646 р. Б. Хмельницький у складі козацької депутації вів перемовини з королем Владиславом IV про організацію морського походу проти Туреччини та збільшення козацького реєстру до 12 тис. осіб. Скориставшись нагодою, під прикриттям збирання до походу, розпочав підготовку до повстання. Проте зберегти в таємниці підготовку до повстання не вдалося. Б.Хмельницького кинули до в'язниці. Після ув'язнення – подався на Запоріжжя, де на початку 1648 року був обраний гетьманом» [7, с.102-103].

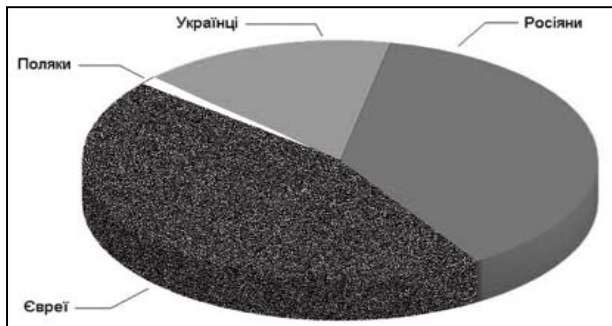
Завдання. Заповніть анкету за схемою:

1. Рік та місце народження. _____
2. Соціальний стан. _____
3. Освіта. _____
4. У яких подіях брав участь? _____
5. Коли з'явився на Січі? _____

Одним із способів опрацювання писемних джерел, особливо при наявності в тексті статистичних даних, є побудова **діаграми чи графіка**. Візуальне відтворення прочитаного допомагає краще засвоїти опрацьований матеріал. Кругова діаграма – відображає структуру, в даному випадку – це національний склад міського населення України кінця XIX ст. Проаналізувавши дані, що Ви можете сказати про характер суспільства в цілому? Про що свідчить переважання неукраїнського населення в містах? Як Ви вважаєте, в чиїх руках знаходилось державне управління, торгівля, фінансова система, промисловість України в зазначений період?

Прочитайте уважно текст, дайте відповіді на поставлені питання. «Як засвідчують статистичні дані за 1897 р., українського населення в містах проживало всього 16% його загальної кількості, 45% євреїв, а росіяни становили 38% загальної кількості жителів міст України. Кількість єврейського населення в Україні постійно збільшувалась, його частка зросла в цілому до 8%, тим часом як у Росії ця категорія населення становила лише 4%, тобто наполовину менше. Євреї займалися головним чином торгівлею, кушнірством, шевством і кравецтвом, банківською діяльністю.

Серед населення України значний прошарок складали поляки. Частка поляків серед населення України у цей період становила 6,5% Найбільше їх проживало в західних та правобережних регіонах. Поляки здебільшого були задіяні у сфері торговельних відносин, що активно розвивались, інженерно-технічній сфері, зокрема, в управлінській діяльності, а також у сільському господарстві. Деякі з них володіли значними маєтностями, частково – спиртними заводами та цукроварнями».

Рис. 1. *Кругова діаграма. Національний склад українських міст кінця XIX ст.*

Підсумовуючи вищевикладене можемо зробити такий висновок. У практиці навчання історії використовують різні способи опрацювання писемних джерел: різновиди конспектування, укладання таблиць, плану, заповнення анкети, побудова графіків та діаграм. Усі вони, як на наш погляд, не лише урізноманітнюють навчання з історії, але й сприяють формуванню предметних компетентностей. Це насамперед стосується інформаційної, логічної та мовленнєвої компетентностей. Відбір та удосконалення способів опрацювання писемних джерел загалом сприяють поліпшенню як самої конструкції уроку, так і урізноманітненню видів діяльності, якими опановують сучасні школярі на уроках історії.

Список використаних джерел:

1. Багатопартійна українська держава на початку XX ст.: Програмні документи перших українських політичних партій. – К., 1992. – 126 с.
2. Історія України: Документи. Матеріали : посіб. – К. : Академія, 2002. – 448 с.
3. Історія України XX – початку XXI ст. – К. : Альтернатива, 2004. – 257 с.
4. Мисан В. Писемні джерела на уроках історії. 5-11 кл. / В. Мисан. – К. : Шк. світ, 2009. – 104 с.
5. Пометун О. Методика викладання історії в школі / О. Пометун, Г. Фрейман. – К. : Генеза, 2006. – 328 с.
6. Полянський П. Всесвітня історія : підр. для 10 кл. / П. Полянський. – К. : Генеза, 2010. – 256 с.
7. Струкевич О. Історія України : підруч. для 8 кл. / О. Струкевич, І. Романюк, Т. Пірус. – К. : Грамота, 2008. – 272 с.

В статтє раскрыты особенности организации учебной деятельности учеников на уроках истории, представлено и проанализировано способы работы с письменными источниками, которые влияют на развитие критического мышления и формирования предметных компетентностей.

Ключевые слова: *урок истории, практическое занятие, письменные источники. Способы работы с письменными источниками.*

Отримано 20.09.2016 р.